

Д.П.ВАЩУК *

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.

Розглядається питання формування правової культури Великого князівства Литовського. Вектор дослідження спрямовано на такі структурні елементи, як культуру свідомості та правосвідомості, культуру юридичної практики, культуру правової поведінки, знання законодавства, переконаність у необхідності та соціальній корисності законів, уміння використовувати правовий інструментарій у практичній діяльності тощо. Здійснено публікацію одного документа.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, правовідносини, правова культура, судочинство.

У другій половині XV ст. правовідносини у Великому князівстві Литовському набули особливого розвитку. У цей час, а саме впродовж 1440–1441 рр., з'являються перші судові збірники (привілеї Новоградської 1440 та Жмудської 1441 рр. землям), відомі в історіографії як уставні земські грамоти або обласні привілеї. Це були офіційні законодавчі акти судово-адміністративного, публічно-правового, приватно-правового й соціально-економічного характеру, які надавалися верховною владою держави областям/землям для законодавчого забезпечення внутрішніх правовідносин. Вони жалувалися від імені великого князя литовського з метою визначення відношення області/землі до держави й регламентації взаємних стосунків між місцевим населенням та урядовими органами, а приводом для надання була необхідність затвердження влади господаря у приєднаних регіонах. Ефективне використання норм уставних земських грамот в юриспруденції достатутного періоду поклало початок формуванню правової культури як держави у цілому, так і окремих категорій населення, у першу чергу князів, панів і зем'ян¹. Такі грамоти мали чинність на території Київщини та Волині. Стосовно інших українських земель, наявність відповідних привілеїв поки що документально не підтверджено.

Окремі питання правової культури Великого князівства Литовського неодноразово перебували у центрі уваги істориків права. Праці Ю.Бардаха²,

* Ващук Дмитро Петрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: dvashchuk@mail.ru

¹ У цій статті ми не розглядаємо загальноземські привілеї. Це пов'язано з тим, що їх норми були радше декларативного характеру, оскільки в кожній землі до видання I Литовського статуту існувало своє законодавство.

² Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1974. – R.LXXXI. – №3. – S.750–780; *Idem*. Sok, soczenie, prosoka // *Idem*. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.140–187; *Idem*. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. – Warszawa, 1999. – 160 s.

І.Валіконіте³, М.Владимирського-Буданова⁴, А.Гурбика⁵, А.Закшевського⁶, Ст.Кутшеби⁷, С.Лазутки⁸, Р.Лашченка⁹, Ф.Леонтовича¹⁰, М.Максимейка¹¹, В.Поліщука¹², І.Старостіної¹³, А.Хорошкевич¹⁴, А.Яковлева¹⁵, І.Якубовського¹⁶, М.Ясинського¹⁷ та інших дослідників склали солідну методологічну базу для подальших наукових студій із цієї проблематики. Водночас слід зазначити, що монографічні публікації на цю тему відсутні.

Спершу розглянемо правову культуру середньовічної Литви, яка характеризувалася «рівнем правосвідомості і правової активності суспільства»¹⁸, звернувши увагу на такі структурні елементи, як культура свідомості та правосвідомості, юридичної практики, правової поведінки. Визначальною частиною *культури свідомості* є оцінка закону з позицій справедливості. Крім цього, *правосвідомість* характеризується також сукупністю уявлень, поглядів,

³ *Валиконите И.М.* Социально-экономическое и правовое положение женщины в Великом княжестве Литовском (конец XV – первая половина XVI вв.) и его отражение в Первом Литовском статуте: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Вильнюс, 1978. – 26 с.

⁴ *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия по истории русского права. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1901. – 262 с.

⁵ *Гурбик А.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.58–70; *Його ж.* Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С.61–64; *Його ж.* Трактатування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* – Т.І. – К., 2009. – С.11–33.

⁶ *Zakrzewski A.* O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne // *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – Kraków, 2005. – S.33–63; *Idem.* Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.): Prawo – ustrój – społeczeństwo. – Warszawa, 2013.

⁷ *Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. – Cz.2: Litwa. – Lwów, 1914. – 241 s.

⁸ *Лазутка С., Валиконіте І.* Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому статуту // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР: История. – XVI (2). – Вильнюс, 1976. – С.74–103; *Лазутка С., Валиконіте І., Гудавичюс Э.* Первый Литовский статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – 522 с.

⁹ *Лашченко Р.* Лекції по історії українського права. – Ч.2: Литовсько-польська доба. – Вып.1: Пам'ятники права. – Прага, 1924. – 78 с.

¹⁰ *Леонтович Ф.* Очерки по истории литовско-русского права: Образование Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894. – 393 с.

¹¹ *Максимейко Н.* Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Х., 1902. – 205 с.

¹² *Поліщук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація. – К., 2000. – С.123–163.

¹³ *Старостіна І.* Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С.118–134; *Её же.* Право Великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999. – С.237–244.

¹⁴ *Хорошкевич А.* Некоторые социально-политические предпосылки формирования правовой культуры литовских городов конца XV – начала XVI вв. // *Studia Maritima.* – Т.І. – Gdańsk; Kraków; Warszawa; Wrocław, 1978. – S.50–51.

¹⁵ *Яковлів А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст. – Прага, 1929. – 81 с.

¹⁶ *Якубовський І.* Земские привилегии Великого княжества Литовского // Журнал министерства народного просвещения. – 1903. – №6. – С.245–303.

¹⁷ *Ясинський М.* Очерки по истории судоустройства в Литовско-русском государстве: Главный литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1: Происхождение Главного литовского трибунала. – К., 1901. – 253 с.; *Его же.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – 210 с.

¹⁸ Большая юридическая энциклопедия. – Москва, 2006. – С.3868.

оцінок та емоцій, через які проявляється ставлення особи й організацій до права. Скажімо, у Київському привілеї 1507 р. всі артикули названо як «право добровольное хрестиянское»¹⁹, що підкреслювало важливість ухвалених законів. Власне «справедливість» часто була тією категорією, яка означала, що судова справа має розглядатися згідно з чинним законодавством. Зокрема, у переважній більшості судових вироків зустрічається наказ великого князя литовського суддям «справедливість вчинити»²⁰. Відповідно до однієї зі статей Київського привілею місцевий воевода мав право «справедливість (ь) тому вчинити на обе стороне»²¹. «Справедливими» мали бути й показання свідків²².

При підтвердженні попередніх привілеїв великий князь литовський обов'язково згадував давні пожалування, а артикули переписувались, як правило, практично слово у слово. Цим самим господар підкреслював своє ставлення до чіткої фіксації норм писаного законодавства. Зокрема, у Волинському привілеї 1508 р. читаємо: «Тых прав, которьи ж они мають какъ было за отца и брата нашего (Казимира Ягеллончика та Александра Ягеллончика – Д.В.), имъ не рушаемъ»²³. Більш цікавою є промультяція Київської уставної грамоти 1529 р.: «Тые права водле первое данины славъное памяти отъца и брата нашего, королей ихъ м(и)л(о)сти, имъ всим знову даемъ и даруемъ, духовънымъ и светскимъ»²⁴.

Великокнязівський уряд також усвідомлював важливість прийняття уніфікованого збірника законів для всієї держави, що вперше було зафіксовано в уставній земській грамоті Волині 1501 р.:

«А то имъ маемъ все держати тые члонъки, што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, Статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовъскому, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне нашей уставимъ, тогда вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ podle Статуту»²⁵.

Культура юридичної практики характеризується ефективною діяльністю законодавчих і судових органів. Функції законодавчого органу Великого князівства Литовського в достатутувий період виконували великий князь і пани-рада. До складу останньої входили відомі державні діячі, котрі обіймали ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відігравав господар, від імені якого й жалувалися всі обласні привілеї. У ранніх списках привілеїв, зокрема Новогрудському 1440 р. і Жмудському 1441 р., в інтитуляції вказувалося лише ім'я великого князя: «Милостью Божьею, мы

¹⁹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ podle права ихъ земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009. – С.278.

²⁰ Lietuvos Metrika (далі – LM). – Кnyга №224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylą knyga / S.Lazutka, I.Valikonytė. – Vilnius, 1997. – P.42–43.

²¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ podle права ихъ земли»... – С.282.

²² LM. – Кnyга №225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylą knyga / S.Lazutka, I.Valikonytė ir kt. – Vilnius, 1995. – P.89–90.

²³ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ podle права ихъ земли»... – С.273.

²⁴ Там само. – С.285.

²⁵ Там само. – С.271.

Казимир, королевич, велики князь Литовски, Жомоитски, Руски и иных»²⁶ та «Му wielkie xiąże Kazimierz krolewic litewski, zmodzkie, ruskie y innych»²⁷ відповідно. Водночас у короборації відсутній поіменний список членів панів-ради. В останньому документі лише вказано: «А на tę prawdę ten list im dali y nasi panowie»²⁸. Імена та прізвища, а також урядницькі посади записувалися в підтвердних привілеях наступників Казимира Ягеллончика. Одним із перших таких документів була уставна грамота Жмудській землі 1492 р., підтверджена Александром Ягеллончиком, де вказано: «Пры чом же были вельможныи, уроженныи, шляхетныи панове [...] (усього зазначено 11 осіб – Д.В.) и иньшых пры том томъ было много»²⁹. Поіменний список членів панів-ради зустрічаємо й в інших грамотах: Волинській 1501 р.³⁰, Вітебській 1503 р.³¹, Полоцькій 1511 р.³², Смоленській 1505 р.³³, Київській 1507 і 1529 рр.³⁴ та Більського повіту 1501 р.³⁵ Проте не в кожній грамоті є власне термін «пани-рада». Приміром, у Жмудській 1441, 1492 і 1529 рр., Вітебській 1503 р. і Волинській 1508 р. грамотах він відсутній³⁶.

На сьогодні залишається невідомим процес написання текстів обласних привілеїв і роль у ньому членів панів-ради. Переважна більшість дослідників указували на безпосередній зв'язок із «Правдою руською»³⁷, а звідси і відповідну рецепцію. Проте порівняльний аналіз норм цієї пам'ятки з обласними привілеями Новогрудській, Жмудській, Волинській та Київській землям не дає підстав переконливо говорити про домінування давньоруської «старовини» в литовському праві другої половини XV ст. Рецепція норм «Правди руської», на наш погляд, проявилася тільки в ряді положень. По-перше, це стосується прав удів і дітей. Лише у збірнику норм руського права їх представлено у ширшій

²⁶ Жемайтис С. Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники: Публикации и исследования. – Вып.4. – Санкт-Петербург, 1997. – С.221.

²⁷ Jablonskis K. Archyvines smulkmenos // Praeitis. – Т.II. – Kaunas, 1933. – P.423.

²⁸ Ibid. – P.424.

²⁹ LM. – Knyga №15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 2002. – P.183. Цікаво, що в підтверженні 1529 р. список панів-ради відсутній (див.: Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei // Lietuvos Metrikos studijos: Mokymo priemonė. – Vilnius, 1998. – P.45).

³⁰ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.272.

³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – АЗР) – Т.I. – Санкт-Петербург, 1846. – С.353.

³² LM. – Knyga №8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius, D.Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P.454.

³³ АЗР. – Т.I. – С. 363.

³⁴ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.282, 290–291.

³⁵ LM. – Knyga №25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25 / Parengė D.Antanavičius ir A.Baliulis. – Vilnius, 1998. – P.60–61.

³⁶ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.276.

³⁷ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С.659, 684; Его же. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.143, 150; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.I. – К., 1901. – С.27, 84; Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства... – С.75–76; Его же. «Село» и «вервь» Русской правды. – К., 1906. – 23 с.; Максимейко Н. Русская правда и литовско-русское право. – [Б.м., б.р.] – С.14; Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права... – С.190; Его же. Русская правда и Литовский статут // Университетские известия (Киев). – 1865. – №2. – С.1–25; Лащенко Р. Лекції по історії українського права... – С.37–38; Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie... – S.41.

редакції, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється, на наш погляд, існуванням норм звичаєвого права, які, вочевидь, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності членів сім'ї злодія (у «Правді руській» ця стаття застосовувалася тільки до «холопів», а в Київському привілеї – до представників шляхти). По-третє, у забороні залежним особам виступати свідками. Водночас система судочинства та статті «про татьбу» уставних земських грамот не мають нічого спільного з руським правом³⁸.

Упровадження писаного законодавства значно підвищило ефективність діяльності *судових органів*. Саме у суді вирішувалися всі спірні питання. Наприклад, на території Київщини заборонялося без суду («справа») саджати у в'язницю, страчувати, конфісковувати маєтки; міру покарання встановлював суд і вона залежала від ступеня провини обвинуваченого; особу, котру таємно або публічно звинуватили у злочині, заборонялося ув'язнювати та карати, а обидві сторони зобов'язувалися з'явитися до суду й саме тут вирішити всі питання; покаранню підлягав винятково злочинець відповідно до скоєного злочину³⁹. Практично аналогічні норми були чинними також на території Полоцької землі⁴⁰.

Окрім сторін процесу та суддів, під час судових засідань були присутніми свідки. У Київському привілеї 1507 р. зазначалося, що в разі доносу («кто иметь на кого сочыти»⁴¹) ця особа («сок») зобов'язана була підтвердити свої слова у суді. Якщо встановлювалася неправдивість свідчень, такого свідка карали «как потварцу». Також заборонялося залежним людям («чоловекъ или холопъ, или раба») виступати свідками у судових справах проти своїх господарів – порушників видавали власникові⁴². Схожий принцип діяв і в інших областях Великого князівства Литовського, зокрема у Вітебській і Полоцькій. «А холопу и робе веры не няти», – читаємо в уставних грамотах цих регіонів⁴³. Окрім цього, у Полоцькій землі заборонялося використовувати тортури у процесі дізнання: «А по муце веры не иняти»⁴⁴.

Попри те, що на території кожної землі відповідно до норм обласних привілеїв діяла своя система судочинства, верховною судовою інстанцією залишався великий князь литовський. Шляхта в установленому порядку мала право перевести судове засідання до великокнязівської канцелярії, на так зване «вище право»⁴⁵. Правда, великий князь спочатку вимагав вирішення справи безпосередньо на місці.

³⁸ Ващук Д. Реценсія норм «Руської правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Т.І. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острогож, 2005. – С.136–142.

³⁹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.81–111.

⁴⁰ ЛМ. – Кнуга №8. – Р.452.

⁴¹ Підтримуємо думку М.Ясинського про те, що слово «сочить» означає не лише відшукувати, розшукувати, відстежувати, але й порушувати справу доносом, звинуваченням, виступати проти кого-небудь приватним обвинувачем (див.: Ясинский М. Уставные земские грамоты... – С.190 (прим.376)).

⁴² Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.101.

⁴³ Вітебський привілеї 1503 р. (див.: АЗР. – Т.І. – С.352.); Полоцький привілеї 1511 р. (див.: ЛМ. – Кнуга №8. – Р.452).

⁴⁴ ЛМ. – Кнуга №8. – Р.452.

⁴⁵ Україна і Литва в XIV–XVI ст.: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г.Берковський, А.В.Блануца, Д.П.Ващук, А.О.Гурбик, Б.В.Черкас. – Луцьк, 2010. – С.102–104.

Приміром, у листі Сигізмунда I Старого судьям володимирського старости, князя Андрія Олександровича Сангушка, чітко вказувалося: разом із судьями луцького старости Федора Михайловича Чарторийського розв'язати суперечку між двома князями, «не откладаючи того до нас господаря» (25 вересня 1526 р.)⁴⁶. Проте судовий процес затягнувся настільки, що 28 січня 1530 р. на прохання А.Сангушка король написав листа Ф.Чарторийському, в якому повідомляв, що той із сином Федором «хотят с тобою очивисто мовити перед паны радами нашими Великого князства Литовского и о том есмо и первый наш лист позовный им до тебе дали». І далі наказував: «Приказуем тебе, абы еси перед Паны Радами нашими, как их милость будут на сойме, стал и в том ся ними росправил на тот рок, на который они тебе перед их милость позовут сим нашим листом». У разі неприбуття Федора справа вирішувалася без нього «яко в правех будет стоять выписано»⁴⁷. Тільки тепер суд повинен був відбутися не у великокнязівській канцелярії, а на сеймі. Проте розгляд судових справ на сеймах часто був дуже обтяжливим, особливо через затягування часу, який необхідно було використовувати для вирішення державних питань, власне тих, заради яких і скликався сейм. Показовим тут є свідчення очевидця Віленського сейму 1528 р.:

«До вчорашнього дня, крім розгляду безкінечних скарг, обвинувачень і доносів, нічого більше не зроблено; я чув, як сам король декілька разів скаржився на те, що він пригнічений цими справами. Сейм, давно вже призначений, а потім повторно обнародований, до цього часу ще не почався, говорять, що він повинен початися в перший день молодика; між тим, на сейм приїхала велика кількість провінціалів, і вони витрачають час не без досади»⁴⁸.

У I Литовському статуті переведення справи на «вище право» вже заборонялося, окрім деяких винятків:

«В суде никто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господара, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было, але повинен будет каждый один другому достояти права аж до конца. А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогда маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будутъ ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати»⁴⁹.

Ефективність правосуддя багато у чому залежала від діяльності «головного» судді в регіоні – старости та воеводи. Наприклад, до судової компетенції

⁴⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Górczaka, konserwatora tegoż archiwum. – Т.ІІІ (1432–1534). – Лwów, 1890. – S.294–295.

⁴⁷ Ibid. – S.359–360.

⁴⁸ Цит. за: *Максимейко Н.* Сеймы Литовско-русского государства... – С.124.

⁴⁹ Pirmasis Lietuvos Statutas: Tekstai senaja baltarūių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis. – Т.ІІ. – Pirmas dalis. – Vilnius, 1991. – P.162. Див. також: *Ващук Д.* Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys. – Vilnius, 2005. – P.84–98.

першого на Волині входило відправлення судових виконавців – «децьких», які повинні були «доставляти обвинувачених, коли необхідно й силоміць, до суду виконувати вирок»⁵⁰. Староста та його намісники спершу повинні були двічі надіслати листи до позовної сторони з вимогою з'явитися до суду. І тільки після того, коли останні не реагували, направлявся децький⁵¹. Крім того, за редакцією 1508 р. у разі невиконання вимог децького сплачувався штраф («децьковане»), а справу вирішували староста або намісники⁵².

Водночас волинська шляхта отримала правовий захист від можливого свавілля урядників. По-перше, староста не мав права самовільно проводити судові засідання й виносити вирок: у разі отримання скарги на князя, пана або зем'янина він зобов'язувався повідомити про її зміст великому князеві литовському⁵³. Останній надсилав листа з «наукою», відповідно до якого урядник і вершив правосуддя⁵⁴. По-друге, на судовому засіданні, окрім старости й намісників, обов'язково були присутні князі, пани, зем'яни – це було необхідною складовою процесу, а не примхою шляхти⁵⁵. Оскільки, як справедливо зауважував М.Максимейко, «литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, чинне в окремих областях [...], часто лише вони (князі, пани, зем'яни – Д.В.) могли засвідчити, яку правову норму слід використовувати в конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі»⁵⁶.

Також відомі випадки, коли староста самостійно чинив правосуддя між шляхетськими підданими, отримуючи за це окрему плату⁵⁷. Норма торкалася карних злочинів чотирьох типів: наїзд, зівалтування, завдання тілесних ушкоджень шляхтичеві, підпал⁵⁸. На думку М.Владимирського-Буданова, вона стала «винятком із загального правила про підсудність землевласницьких судів»⁵⁹. На наш погляд, причиною появи такого артикулу було недопущення поширення вказаних карних злочинів серед шляхетських підданих. Проте така норма не стала суто волинською. Аналогічні повноваження отримав більський староста за привілеєм 1501 р.:

«Наш староста, ено, только чтеры артыкулы на замку ма судить: первшы артыкул, о розбитье альбо о злупенье на добровольной дорозе, альбо о крадеж; другой артыкул, коли хто кгвалтом на чый дом найдеть; третый, о девичьем альбо невестьем кгвалте; червертый, о пожогу»⁶⁰.

⁵⁰ Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV.Jahrhunderts. – Leipzig, 1927. – S.45.

⁵¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.269.

⁵² Там само. – С.273. Докл. про децьких див.: Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. – С.123–163.

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII вв. – К., 1998. – С.54.

⁵⁴ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.270.

⁵⁵ Там само. – С.271.

⁵⁶ Максимейко Н. Сеймы Литовско-русского государства... – С.122.

⁵⁷ Довнар-Запольский М. Украинские староста в первой половине XVI в. – К., 1908. – С.115.

⁵⁸ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.270.

⁵⁹ Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории русского права... – С.64.

⁶⁰ АЗР. – Т.1. – С.224; LM. – Knyga №25. – P.58–59.

Окрім цього, староста, суддя й підсудок вирішували судові позови між православними та католиками. До інших справ староста не мав жодного стосунку⁶¹. Значно лаконічніше визначалися повноваження жмудського старости за привілеєм 1529 р.:

«[...]земли Жмоитское дали есмо от нас держати в моци в подаванье старосте жмоитскому, пану Станиславу Станиславовичу, водлуг первого давного обычая, яко ся он маеть там справовати и рядити, то есмо у привильи нашом ему описали; теж с послушенства пана старостина тых всих тивунов и всее шляхты земли Жмоитское не выймаем, але хочем, абы во всяких речах пана старосты во всем были послушны, яко рады и местца нашего»⁶².

У тих землях, де головним урядником був воєвода, він ставав і головним суддею. Приміром, у перший же день свого правління вітебський воєвода повинен був присягнути «витбляном на том, штож без права их не казнити по вадам ни в чом»⁶³. Аналогічно чинив і полоцький воєвода: «А приехавши воєводе нашому к Полоцку, первого дня ему крест целовати к полочаном на том, штож без их sprawy полочанина не казнити ни в чом»⁶⁴. Окрім цього, у грамоті вказувалося місце проведення судових засідань: «Судити воєводе на городе»⁶⁵.

Основні судові функції на Київщині також виконував воєвода⁶⁶. По-перше, йому дозволялося ще до винесення вироку відпустити підсудного «на поруку» й повідомити про це великому князеві; а вже від останнього залежало – присуджувати штраф або ні⁶⁷. По-друге, у кримінальних справах стосовно «наїздів»⁶⁸ урядник своїм листом зобов'язував обвинуваченого з'явитися до

⁶¹ АЗР. – Т.1. – С.224; LM. – Knyga №25. – Р.58–59.

⁶² *Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei...* – Р.30; 43. Відзначимо також, що в ранніх списках Жмудського привілею 1441 і 1492 рр. судові повноваження старости відсутні.

⁶³ АЗР. – Т.1. – С.352.

⁶⁴ LM. – Knyga №8. – Р.454.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воєводи» на Київщині в кінці XV – першій третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.5. – К., 2005. – С.165–169.

⁶⁷ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.280, 286.

⁶⁸ Докл. див.: *Блануца А.* Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С.103–111; *Його ж.* Документація Литовської метрики про шляхетські наїзди на українських землях Великого князівства Литовського в 20-х рр. XVI ст. (за матеріалами Книги записів №14) // Український історичний збірник. – Вип.10. – К., 2007. – С.392–398; *Його ж.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики 1-ї третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.76–84; *Гулевич В.* «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарії: Медієвістика: Історія церкви, науки і культури. – Вип.5. – К., 2003. – С.33–63; *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст.: військовий аспект // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.94–113; *Старченко Н.* Депо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С.165–182; *Gąsiorowski A.* Dobrzy i podlejsi: Przyczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – 1985. – Т. XXXVII. – Zesz.2. – S.89–99.

суду (у редакції 1529 р. кількість таких листів дорівнювала двом). У разі невиконання вимог надсилався децький. На суді разом із воеводою були присутні представники київської шляхти («князи и паны, и бояры киевские») ⁶⁹, головна роль яких полягала у визначенні та тлумаченні норм звичаєвого права у складних випадках ⁷⁰. По-третє, право шляхти на переведення судової справи безпосередньо до великого князя литовського (так зване «вище право») певною мірою обмежувало компетенцію воеводи ⁷¹. Урядник у своїй резиденції особисто встановлював кожній зі сторін термін («рок подобный») для прибуття до великого князя. У разі, якщо якась зі сторін не змогла вчасно приїхати (за винятком земської служби або хвороби при письмовому повідомленні), тоді справу остаточно вирішував особисто воевода ⁷². Як свідчать джерела, цей самий урядник був головною особою судочинства Троцького воеводства ⁷³.

Культура правової поведінки характеризується правовою активністю громадян і їх правомірним поведінням. Джерела другої половини XV – першої третини XVI ст. свідчать про те, що обивателі земель Великого князівства Литовського активно користувалися нормами уставних грамот для захисту своїх прав у повсякденній судовій практиці. Наведемо декілька яскравих прикладів. Відповідно до скарги путивльського намісника Богдана Федоровича на черкаського намісника Кмиту Олександровича великий князь литовський Александр Ягеллончик 27 липня 1495 р. наказав останньому «ажбы еси слуг и людей его ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал подлуг права вашого, што есмо вам дали всеи земли Киевской» ⁷⁴. Документ засвідчує не лише використання норм Київської уставної грамоти, але й зловживання окремим положенням, зокрема підсудності слуг своїм власникам ⁷⁵.

Залучення свідків і їх діяльність у судових справах стала звичним явищем. Справа між «жидом берестейским» Дуцком Михелевичем і кобринським архимандритом монастиря Св. Спаса Йосипом вирішилася на користь першого, оскільки «архимандрит никоторого иншого на то доводу не мел, також хотел того на него доводити слугою ж его, што ж ест реч неслушная, абы мел слуга на пана своего светчити» (17 грудня 1528 р.) ⁷⁶. Проте, були випадки, коли одна зі сторін процесу порушувала норми, або намагалася змусити свідків надати недостовірну інформацію. Приміром, при опитуванні очевидців у справі між боярином ейшиської волості Петром Сумороком і «чоловіком» Сеньком Івашкевичем, перший «почал имъ говорити по-литовьски передо мною (децьким Василем – Д.В.) и просилъ их: “Для Бога не выдайте мя, а што есьми вамъ обещаль, то дам, а вас в том не выдамъ”» ⁷⁷. Проте, як виявилось, децький розумів або знав литовську мову й, зрештою, Петро програв справу через спробу підкупу свідків, яких він змушував надавати неправдиві свідчення.

⁶⁹ Вацук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.282, 288.

⁷⁰ Максимейко М. Сеймы Литовско-русского государства... – С.123.

⁷¹ Любавский М. Областное деление... – С.810.

⁷² Вацук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.282, 288.

⁷³ LM. – Кныга №225. – Р.87.

⁷⁴ Ibid. – Кныга №6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A.Baliulis. – Vilnius, 1995. – P.114.

⁷⁵ Вацук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.91.

⁷⁶ LM. – Кныга №224. – Р.276.

⁷⁷ Ibid. – Кныга №225. – Р.89–90.

Отже, активне впровадження норм писаного законодавства стало головною причиною формування правової культури Великого князівства Литовського. Поступово на рівні правосвідомості закріплювалася думка про те, що закон і право – невід’ємні частини не лише щоденної юридичної практики, а й правової системи загалом. Діяльність законодавчих та судових органів впливала на зростання культури юридичної практики. Знання чинного законодавства, особливо тими особами, які залучалися до судових засідань, підвищувало рівень правової поведінки.

Правова культура держави тісно пов’язана з правовою культурою особи. Згідно з теорією права, остання характеризується кількома ознаками: 1) знання законодавства; 2) переконаність у необхідності та соціальній користі законів; 3) уміння користуватися правовим інструментарієм (наприклад, законами) у практичній діяльності⁷⁸. Ґрунтовне знання чинного законодавства, у даному випадку норм уставних земських грамот, було необхідною умовою як для урядників, які представляли виконавчу (а дехто й судову, як ми бачили вище) структури влади, так і для обивателів. Перші зобов’язувалися здійснювати правосуддя відповідно до норм, а другі повинні були їх знати, щоб не допустити порушення законності у суді. Джерела фіксують різноманітну кількість справ, які підтверджують цей висновок.

У пожалуваній Сигізмундом I Старим Мозирській волості уставі вказувалося на присутність у суді обох сторін: «Смотрели есмо того дела. Стояли перед нами очевисто, жаловали намъ люди наши мещане и вся волость Мозырская на наместника мозырского пана Андрее Немировича, штожь бы им кривды делалъ и новины вводилъ»⁷⁹. Аналогічний запис було зроблено 9 травня 1528 р. у вироку Федору Мамчичу з київським воеводою Андрієм Немировичем стосовно палацу Каспарішки з людьми та землями в Контяжинському повіті: «Смотрели есмо того дела с паны радами нашими, стояли перед нами очевисто, жаловал нам дворянин наш Федор Демидовичъ Мамчыча на воеводу киевского, державцу свислоцкого, пана Андрея Якубовича Немировича»⁸⁰.

Знання чинного законодавства допомогло київським міщанам у справі з місцевим воеводою Андрієм Немировичем. Зокрема, уставна грамота суворо забороняла урядникам запроваджувати нові мита: «А о мыта новые так вставляем: где бы здавна не бывали за предковъ наших [...] тут и тепер непотреб воеводам нашим мыт новых вставляти, нижли старые вечные мыта мають браны быти по давному»⁸¹. При порушенні «митного артикулу» у великокнязівську канцелярію подавалися скарги, на які господар відповідно реагував. Приміром, 18 червня 1522 р. у листі Сигізмунда I Старого київському воеводі Андрієві Немировичу йшлося про одну зі скарг міщан і містилася така резолюція: «А што жаловали нам на твою милость о мыто дровяное, и о сено, и о колеса, и о сани, ижь кажешъ то в них мощно брати [...] ино мы и в томъ тебе очевисте рассказали, ажбы ты мыта от дров, и сена, и колес, и саней в нихъ

⁷⁸ Большая юридическая энциклопедия. – С.3868–3869.

⁷⁹ Акты Литовско-русского государства / Изд. М.Довнар-Запольский. – Вып.1 (1390–1529 гг.). – Москва, 1899. – С.144.

⁸⁰ ЛМ. – Кнуга №224. – Р.224–225.

⁸¹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.125.

брати не казал». Окрім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного й соляного мит повинна була відбуватися в Київському замку⁸².

У цьому питанні не була винятком і Волинська земля. Зокрема, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик повідомляв луцькому старості, маршалкові, панові Іванові Ходкевичу та іншим панам про скаргу панни Васильєвої Копачевича на панну Михайлову Нацевича та Василя Павловича, «штожь дей делають ей кривды в земли, и в сеножатах, и в ловех, и у в ынших речах». Господар наказував: «Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали, и о всех тых речах абых есте межы ними досмотрели, и справедливост абы есте учинили». Водночас Казимир направив листа й до обвинувачуваних: «[...] какъ вы рокъ положите и там выедете, абы перед вами ку праву стали и правабы послушны были»⁸³. 2 вересня 1491 р. «приказанем господаря нашего короля его милости» луцький староста Семен Юрійович та намісник кременецький Андрій Михайлович разом із князями та панами волинськими винесли вирок у справі кременецьких зем'ян Андрія Німцевича, Василя Ігнатовича Цеценівських з князем Олександром Сангушком щодо маетки Новосільце. «Приказ» було написано так, «абыхмо того досмотрели и справедливость тому вчинили»⁸⁴. Відповідно до наказу короля Александра Ягеллончика 10 вересня 1506 р. судді, яких узяли собі князь Андрій Олександрович (Сангушко) і князь Іван Юрійович Жеславський, князь Петро Михайлович, пан Микита Чаплич, городничий луцький, пан Петро Мушатич та пан Митко Вабинський розмежували маетки острозькі від Заславських у Білотині⁸⁵. Аналогічні приклади були й за часів Сигізмунда I Старого⁸⁶.

Ці справи демонструють функціонування норми про присутність у суді, окрім старости, князів, панів і зем'ян, які, безперечно, не могли не знати існуючих правил. Більше того, підсудному, наприклад, дозволялося обрати собі додатково суддів із категорії зем'ян. У листі Сигізмунда I Старого від 5 лютого 1524 р. князеві Василеві Четвертинському та князеві Олександрові Буремському йшлося про скаргу князя Івана Козеки на маршалка князя Андрія Михайловича Сангушка, і «и на то князь Иван в нас (Сигізмунда – Д.В.) съ свое руки судьями взял вас (В. Четвертинського й О. Буремського – Д.В.), а князь Андрей инших судей на то съ свое руки в нас побрал»⁸⁷. Значно більша кількість суддів була у справі між державцею слонимським і кам'янецьким паном Богушем Боговитиновичем і старостою луцьким князем Федором Михайловичем Чарторийським стосовно будівництва замку в урочищі Білеве

⁸² LM. – Knyga №10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E.Banionis ir A.Baliulis. – Vilnius, 1997. – P.98; Дячок О. Митні відносини на українських землях у документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С.166.

⁸³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie... – Т.ІІІ. – S.16.; *Полицук В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – №2. – С.6.

⁸⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie... – Т.І (1366–1506). – Lwów, 1887. – S.94.

⁸⁵ Ibid. – Т.ІІІ. – S.38–39.

⁸⁶ Ibid. – S.152–153.

⁸⁷ Ibid. – S.259.

Луцького повіту, яке нібито належало першому (4 березня 1528 р.). Зі сторони Богуша виступили князі Юрій Іванович Дубровицький, Василь Федорович Четвертинський, Іван Андрійович Полубенський, пан Боговитин Петрович, писар господарський пан Михайло Васильович, пан Андрій Лозка і Федір Гулевич. Князя Ф.Чарторийського повинні були представляти маршалок господарський князь Андрій Михайлович Сангушко, підскарбій двірний пан Іван Андрійович, городничий троцький Петро Михайлович, намісник перелайський Юхно Волчкович, зем'яни волинські Михайло Семашкович і Тихно Козинський. На них покладался обов'язок розв'язати суперечку «водле обычая права земскаго» (малася на увазі Волинської землі – Д.В.)⁸⁸. Указані особи володіли всіма необхідними правовими знаннями для успішного вирішення спірних питань. Ураховуючи той факт, що вони брали участь у судовому процесі як судді, можемо стверджувати про досить високий рівень розвитку правової культури.

Головним досягненням законодавчої діяльності у Великому князівстві Литовському стало запровадження I Литовського статуту у вересні 1529 р. Не вдаючись до докладної характеристики кодексу, відзначимо лише, що саме цим документом завершується епоха уставних земських грамот, а його норми стали обов'язковими у судочинстві цілої держави: «Теж хочем и вставляем, и вечными часы маеть быти ховано, иж вси подданные наши, так вбогие, яко и богатые, которого раду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым правом мають сужоны быти»⁸⁹. Водночас законодавець зауважував, що за потреби дозволялося використовувати «старые привилеи земские»⁹⁰. Проте, на нашу думку, по-перше, ішлося про загальноземські привілеї, а по-друге – це положення, очевидно, мало формальний характер⁹¹. На відміну від обласних привілеїв відомо, що над текстом статуту 1529 р. працювала комісія на чолі з канцлером А.Гаштольдом. Також до неї міг бути залучений Ф.Скорина⁹². Норми статуту ввібрали у себе найкращі положення писаних правових пам'яток як окремих земель, так і Великого князівства Литовського у цілому.

Отже, джерела засвідчують, що знання норм законодавства поступово ставало визначальним чинником у судочинстві. Причому воно було конче необхідним обом сторонам процесу. У князів, панів та зем'ян формувалася переконаність у тому, що саме письмове законодавство слугує гарантією захисту особистих та майнових прав у суді. Відповідно, у суспільстві з'являлись особи зі значно вищим рівнем правової культури. Вочевидь, саме тоді почав формуватися той стан, який згодом виконуватиме функції професійних адвокатів у сучасному значенні цього слова.

⁸⁸ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). – Отдел рукописей. – Ф.293. – Оп.1. – Ед.хр.35. – Л.1. Цей документ уміщено наприкінці статті.

⁸⁹ Pirmais Lietuvos Statutas... – Р.70.

⁹⁰ Ibid. – Р.110.

⁹¹ Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту... – С.84.

⁹² Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. – Т.2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск, 2006. – С.630.

1528 р., 4 березня, Вільно. Нагадувальний лист Сигізмунда I Старого про створення комісії у складі князів Юрія Івановича Дубровицького, Василя Федоровича Четвертинського, Івана Андрійовича Полубенського та інших для розгляду суперечки між луцьким старостою Чарторийським і паном Богушем Боговитиновичем із приводу будівництва замку в урочищі Білєве⁹³

[Арк.1]

Жикгимонт Божю м(и)л(о)стью корол полский великий кн(я)зь лит(о) | вский рѣский прѣский жомойтский мазовецкий и иных |

Кн(я)зю Юрю Івановичѣ Дѣбровицкомѣ, а кн(я)зю Василю Федоровичѣ Четвертенскомѣ, кн(я)зю Івану Андрѣевичѣ Полубенскому, а пану Боговитинѣ Петровичѣ, а писарю н(а)шомѣ пану Михайлу Василевичѣ, | а пану Андрѣю Лозце, а Федорѣ Гулевичѣ.

Што тых часов будѣчи к нам ѡ Вилни жаловал нам подскар | бий земский, маршалок и писар наш, державца слонимский и каменецкий, пан Б(о)гуш Б(о)говитинович | на старостѣ луцкого, кн(я)за Федора Михайловича Черторыйского иж бы он на городищича | Белеве нижей ставу и села его Белева замок собѣ збудовал, которое ж городище Белово | с тым селом Беловом з давна служила к дворѣ н(а)шомѣ Жѣковскому как ѡт нас держано | к дворѣ н(а)шому Луцку, который ж двор на йма Жѣков емѣ есмо дали зо всимъ тымъ. И кн(я)з | Федор перед нами повѣдил, иж то есть городище влостное его монастырское, а не Белеве, | и ни кды за нас к дворѣ Жуковскомѣ с тым селом недерживано. И широко они ѡ том | межи собою перед нами мовили и на то з обѣ сторон в нас собѣ судей побрала. Пан Б(о)гуш | исвоеи рѣки на то взал в нас сѣдями собѣ вас, а кн(я)зь староста на то сѣдями | собѣ взал маршалка н(а)шого кн(я)за Андрѣя Михайловича Сенкгушковича, а подскарбего | н(а)шого дворного, пана Івана Андрѣевича, а городничого троцкого, кн(я)за Петра Михайловича, | а намѣстника перелаиского Юхна Волчковича, а земан волынских Михайла Семаш | ковича, а Тихна Козинского и рок есмо томѣ праву положили на ден с(вя)того Михайла рѣского | свата приидѣчого индикта третего под страченемъ права, кроме того если быхмо мы | кого з них ѡт себе не ѡтпѣстили дла потреб н(а)ших або бы служба н(а)ша земская зошла, | або теж немоц справедливаа. И так есмо межи ними постановили если бы хто з них | там на тот рок невыехал и сѣдей своих невывел, тогда тые суди котораа сторона их | выведет, мают там на тот рок выехавши, справедливость наконецъ вчинити | водле обычаа права земскаго. А про то ажбы если с тыми з судями их згодилися поспол | там на тот рок положеный к томѣ правѣ выехали и ѡ том бы есте межи ними досмо | трѣли и справедливость вчинили. А мы до них писали, как вы там на тот рок вы | едете ажбы они перед вами кѣ праву стали и права бы были послушны во всемъ. |

⁹³ Документ публікується згідно з дипломатично-критичним методом (див.: Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції. – К., 1995. – С.15–18 (проект)). Збережено літери кирилиці, які не використовуються у сучасному правописі (ѣ, я, љ, ѝ, ѡ та ін.). Кінець рядка позначено вертикальною рисою, кінець аркуша – двома вертикальними рисками. Паєрик уніфіковано передано літерою й.

